

у Варшаві – С. 264.

⁵⁴ Petycja Rektora Uniwersytetu Warszawskiego A. Szlagowskiego o decyzję Senatu Uniwersytetu w sprawie przedłużenia umów 1928 r. // Archiwum Akt Nowych. – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 28.

⁵⁵ Ильинский до Попруженко М. 28 декабря 1933 г. // Българо-руски научни връзки XIX–XX век: Документи. Съст. Л. Костадинова, В. Флорова, Б. Димитрова. – София, 1968. – С. 189.

⁵⁶ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 5 січня 1932 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 48.

⁵⁷ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві. – С. 265.

⁵⁸ List kierownika działu nauki i szkół wyższych do Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego. 16 czerwca 1932 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 45.

⁵⁹ Лист І. Огієнка до О. Назарука. 13 квітня 1933 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 6.

⁶⁰ Іларіон Митр. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. – Вінніпег, 1963. – Т. 1. – С. 229.

Sergiy Kopylov. Ivan Ohienko at University of Warsaw between politics, didactic and scientific studio (1925–1932). The article analyzes the scientific and educational activities of the founder and first rector of Kamyanets-Podilsky Ukrainian State University at University of Warsaw during the mid-1920s – early 1930s. It was found difficult political, institutional and psychological conditions of his work in the department Orthodox theology of university.

Key words: *émigré scientists, University of Warsaw, Ivan Ohienko, research, teaching activities.*

Отримано: 07.11.2016 р.

УДК 94:343.264(477.75)(=512.19)

Володимир Адамовський

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ КРИМУ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

Володимир Адамовський. Депортації населення Криму: причини та передумови. У статті висвітлюються причини та передумови депортації татар з території Криму. Висвітлюються факти проведення насильницьких дій проти кримських татар на беззаконних підставах, а також на основі по-

ложень підзаконних актів – рішень, наказів.

Ключові слова: депортація, виселення, переселення, кримські татари, зрадники, населення, реабілітація.

Владимир Адамовский. Депортации населения Крыма: причины и предпосылки. В статье освещаются причины и предпосылки депортации татар с территории Крыма. Освещаются факты проведения насильственных действий против крымских татар на незаконных основаниях, а также на основании содержания подзаконных актов – решений и приказов.

Ключевые слова: депортация, выселение, переселение, крымские татары, предатели, население, реабилитация.

Одним з найбільш ганебних і невинуватених злочинів радянської тоталітарної системи стала масова депортація народів Криму в 1944 році. На відміну від превентивних депортацій окремих груп населення, викликаних зовнішньополітичними чинниками, остання була здійснена, нібито за провину всього кримськотатарського народу в роки Другої світової війни, за колабораціонізм населення. Таким чином, зазнав непоправних втрат самобутній народ, культура якого відходить далеко у глибину століть.

Значний внесок у дослідження масових депортацій населення зробив М. Бугай. Особливістю його досліджень питань процесу депортацій є те, що автор використовував загальносоюзні джерела, хоча депортації населення України мали певну специфіку та особливість. На думку І. Біласа, причино-наслідковий зв'язок простежується між політичними процесами 20-30-х років та депортаціями, виселенням та переселенням в 40-х роках, у тому числі й на території Криму. Загалом, дослідженням проблем переселення народів займався цілий ряд авторів. Зокрема, доктор історичних наук В. Гусев, В. Земсков, І. Зелєнін та інші, котрі розкривали механізм, причини та наслідки депортацій.

Мета статті – дослідження причин та передумов депортації кримських татар під час Другої світової війни.

Події 1944 року стали органічним продовженням тієї трагедії, яку пережив кримськотатарський народ упродовж своєї історії. Захоплення Росією Криму в 1783 році перманентно супроводжувалося геноцидом корінного населення. До 1790 року Крим залишило понад 300 тис. кримських татар. Широкого розмаху набула їх еміграція після Кримської війни 1853–1856 рр. Тоді з своєї історичної батьківщини, за офіційними даними, виїхало 18 1177 осіб. Досить значними були масштаби еміграції кримських татар у кінці ХІХ – в перші два десятиріччя ХХ століття.

Певні надії на майбутнє давало створення згідно з Декретом ВУЦВК та РНК РСФРР від 18 жовтня 1921 року Кримської АСРР, яка давала, хоча і обмежені, але можливості для збереження культури, побуту, господарських традицій кримськотатарського народу¹. В цей період розпочалося здійснення татаризації управлінського апарату, засобів масової інформації, культурно-освітніх

установ. За постановою бюро Кримського обкому партії в усі колегії наркоматів Кримської АСРР були введені представники кримськотатарського народу: Кінчаський, Хоттаров, Муслюмов, Яг'єв, Ібрагімов та інші².

Важливим імпульсом для продовження цієї роботи стали рішення XII з'їзду РКП(б) (1923 рік), який взяв курс на здійснення політики коренізації. За рішенням ЦВК та РНК Кримської АСРР була створена Центральна комісія по татаризації, до складу якої входили Фірдевс, Дерен-Айєрли, Чобан-Заде, Озенбашли.

На основі її рішень безпартійних конференцій кримських татар були остаточно сформульовані такі основні напрямки політики татаризації:

1. Закріпити за кримськими татарами 30 з 59 місць в КримЦВК;
2. Затвердити головою КримЦВК Ібрагімова, а його заступником – Чобан-Заде;
3. Закріпити за кримськими татарами такі наркомати: наркомос, наркомзем, РНГ, зовнішторг, військкомат, ввести кримських татар в усі інші колегії наркоматів;
4. Широко використовувати татарську мову як державну;
5. Відізвати з Криму всіх надісланих з центру представників радянської влади;
6. Здійснити рееміграцію кримських татар з Туреччини та Балкан;
7. Санкціонувати створення татарських ескадронів, заборонивши їх вивід за межі Криму;
8. Створити в Криму командні курси з числа кримських татар³.

Хоча переважна більшість цих вимог була нереальною за радянської влади, а тому і нереалізованою на практиці, вони відіграли свою позитивну роль у здійсненні політики татаризації. Так, з одинадцяти національних районів Криму, шість було створено як кримськотатарські. На 1936 р. в автономії діяло 386 кримськотатарських шкіл. Кримськотатарські національні елементи спостерігалися і в символіці (прапорі та гербі республіки).

Згортання політики коренізації, що супроводжувалося політичними репресіями (в 1928 році відбувся судовий процес над колишнім головою КримЦВК Велі Ібраїмовим та активними учасниками «Міллі фірки»)⁴.

Русифікація Криму принесла розчарування кримськотатарському народу, посяла в ньому недовіру до радянської влади. Усе це значною мірою обумовило факти колабораціонізму серед представників кримськотатарського народу в роки Другої світової війни⁵⁻⁶. Але далеко не всі татари стали колабораціоністами. Наприклад, у 1943 році відбувся масовий перехід кримських татар на бік партизанів, найзначнішим з яких став перехід 152 батальйону під командуванням майора Раїмова. Серед кримських татар Двічі Герой Радянського Союзу, лауреат Сталінської премії Амет-Хан Султан, який попри свої високі заслуги перед батьківщиною також зазнавав усіляких утисків від владних структур. Ось що пише з цього приводу А. Щербаков: «Амет-Хан був класним льотчиком-випробувачем і на новій стезі підтвердив репутацію аса. Однак не

зважаючи на успіхи в роботі і на те, що його заслуги були відзначені найвищими нагородами, життя його було далеко не безхмарним. Земляки – кримчани просили його взяти участь у зверненні до громадськості і уряду про повернення їх на батьківщину в Крим. Звичайно, він не міг залишатися байдужими до долі свого народу. Його викликали у високі партійні інстанції і вимагали не втручатися в татарські питання. Амет-Хан розумів несправедливість і абсурдність акції виселення татар з Криму, але підкорявся військовій і партійній дисципліні. Іноді він дотримувався заборон ЦК, іноді ні. Це йому не проходило даремно. Так його не пустили до Франції, куди він був запрошений на ювілей полку «Нормандія – Німан». Формальним приводом до цього було те, що він у цей час випробовував секретний винищувач Су-9, хоча Амет-Хан брав участь лише у випробовуванні двигуна цього літака. «Цікаво, які таємниці я можу видати? – запитував він. – Які оберти турбіни, або температура газу?» Було очевидним, що це покарання за недотримання табу з національного питання. Йому не раз натякали, щоб змінив він національність, при цьому чимало проблем у його житті відпадуть. На це Амет-Хан піти не міг. Свою образу Амет-Хан переживав мовчки, рідко ділився зі своїми близькими товаришами <...> Ці думи турбували його більше, ніж ризиковані польоти»⁷.

Несправедливими і невинуватими є також спроби узагальнювати факти колабораціонізму кримськотатарського народу на матеріалах Криму. З незрозумілих для нас причин якось відійшов на другий план той факт, що з 560 тис. кримських татар, що проживали на території СРСР, 137 тис. були мобілізовані до Червоної армії, 57 тис. загинуло до 1944 року в боротьбі з фашизмом⁸.

Штучно замовчуються також факти колабораціонізму інших народів, які населяли Крим. Так, до складу айнзаугрупи «Д», яка займалася формуванням поліції, інших каральних органів, входили росіяни та інші представники інших національностей. Ось як трактують цей факт А. Бобков та М. Царенко: «Міські й районні підрозділи поліції формували співробітники айнзаугрупи «Д» одразу після окупації відповідного населеного пункту Криму. Національний склад їх змінювався залежно від місцевості, але найбільше було росіян, татар та вірмен. Наприклад, Євпаторійська міська поліція складалася в основному з росіян і татар, Сімферопольська – здебільшого з росіян, а от в Алушті переважали татари (начальником там був колишній продавець колгоспної крамниці Черман Сеїт Мемет). Феодосійська поліція являла собою справжній «інтернаціонал», який очолював спочатку росіянин Напошніков, а згодом – вірменин Алтинтон. Майже не було татар у поліції Керчі»⁹.

Однак навіть такі об'єктивні факти не завадили поступовому формуванню позиції партійно-державного керівництва СРСР щодо депортації кримських татар. Прорахунки регулярної армії під час оборони Кримського півострова, недосконалість мережі партизанських загонів, складність їх боротьби в гірських умовах змусили шукати пояснення цим негативним явищам, причому основна провина за них була покладена на кримських татар. Керівник пар-

тизанським рухом Криму Мокроусов поспішив повідомити Москву про масове співробітництво кримських татар з окупантами. І хоча Кримський обком ВКП(б) своєю постановою від 16 листопада 1942 року засудив інформацію Мокроусова, а сам він був відкликаний з посади, дії вищого партійного керівництва країни не важко було передбачити. 29 травня 1942 року за постановою політбюро ЦК ВКП(б) з Краснодарського краю разом з німцями і румунами були депортовані й кримські татари. Адже в цей час їх доля була практично вирішена¹⁰.

Операція з депортації кримських татар ретельно готувалася. Так, уже 12 квітня 1944 року був підписаний спільний наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії та наркома державної безпеки СРСР В. Меркулова «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів», в якому говорилося: У зв'язку з подальшим звільненням Кримської АРСР від німецько-фашистських загарбників наказуємо:

1. Наркому внутрішніх справ Кримської АРСР тов. Сергієнку і наркому державної безпеки Кримської АРСР тов. Фокіну у міру просування частин Червоної Армії в Криму негайно організувати на звільненій території органи НКВС і НКДБ для проведення оперативної чекістської роботи.

2. Очистити територію Кримської області від агентів шпигунських резидентур і румунських розвідок та контррозвідувальних органів, зрадників Батьківщини і запродавців, активних посібників і ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандитських формувань та інших антирадянських елементів, що надають допомогу окупантам...

3. Для кращої організації створити в Кримській РСР у міру визволення її території від військ супротивника такі оперативні сектори: 1-й сектор – Старо-Кримський з дислокацією в м. Судак; 2-й – Ялтинський з дислокацією в м. Ялта; 3-й – Севастопольський з дислокацією в м. Севастополь; 4-й – Сімферопольський з дислокацією в м. Сімферополі; 5-й – Керченський з дислокацією в м. Керч; 6-й – Євпаторійський з дислокацією в м. Євпаторій; 7-й Джанкойський з дислокацією в м. Джанкой.

4. Для забезпечення секторів оперативним складом відрядити до НКВС та НКДБ Кримської АРСР 5 тис. чоловік, з них 3 тис. співробітників НКВС та 2 тис. співробітників НКДБ.

5. Для забезпечення операції військами виділити 20 тис. внутрішніх військ НКВС. З цією метою, крім наявних у цей час у розпорядженні НКВС Кримської АРСР 40, 137, 290 та 298-го стрілецьких полків, 4-ої стрілецької дивізії внутрішніх військ НКВС та 23-ї та 96-ї прикордонних військ НКВС загальною чисельністю 7 тис. чоловік направити в розпорядження НКВС Кримської АРСР наступні військові частини: 25 стрілецький полк з Кутаїсі, 170-ий стрілецький полк з Нальчика, 144-й окремих стрілецький батальйон з окремою снайперською ротою з Єревану, 2 батальйони 211 стрілецького полку з Баку, 221 та 224 окремі стрілецькі батальйони 25-ої стрілецької бригади з складу військ Українського округу, 1, 2 та 10-й мотострілецькі полки 1-ої мотостріле-

цької дивізії з Москви.

6. Виконання цього наказу покласти на заступника наркома Держбезпеки СРСР тов. Кобулова, заступника наркома Внутрішніх Справ СРСР тов. Серова наркома Внутрішніх Справ КР АРСР – тов. Сергієнко та Наркома Держбезпеки Кримської АРСР тов. Рокіна»¹¹.

Якщо наказ народних комісарів внутрішніх справ та державної безпеки від 13 квітня 1944 р. носив здебільшого загальний характер, «спрямовувався проти всіх антирадянських елементів, зрадників Батьківщини», «посібників німецько-фашистських окупантів», то більш конкретно й жорсткою виглядала підписана Й.Сталіним сумнозвісна постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року. Щоб переконатися в цьому, достатньо ознайомитися з констатуючою частиною вищезазначеного документа. У ній говорилося: «В період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на бік супротивника, вступали в сформовані німцями добровільні татарські військові частини, котрі боролися проти Червоної Армії в період окупації Криму німецько-фашистськими військами. Беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначились своїми звірячими розправами стосовно радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам в справі організації насильницького вигнання радянських громадян в німецьке рабство і в справі масового винищення радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих «Татарських національних комітетах» та широко використовувались німцями з метою закидання в тил Червоної Армії шпигунів і диверсантів. «Татарські національні комітети, в яких головну роль грали і білогвардійсько-татарські емігранти, при підтримці кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування і утиск нетатарського населення Криму і вели роботу по підготовці насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил»¹².

Подібні звинувачення стали стрижнем рішення ДКО СРСР, який постановив: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 року»¹³.

У будь-якого дослідника зазначена постанова не може не викликати цілого ряду запитань. По-перше, уже говорилось про необґрунтованість солідарної відповідальності цілого народу за злочини окремих її представників. По-друге, викликає сумніви, що масова депортація до Узбекистану кримськотатарського народу сприяла його «радянзації», його «ідеологічному перекуванню». Тим більше у своєму кінцевому результаті вона переконала кримськотатарський народ в серйозному розходженні між гаслами, проголошеними Кому-

ністичною партією, і реальною практикою. На нашу думку, зазначена акція ставила перед собою не лише політичні цілі. Використовуючи зручний для себе привід, вище політичне керівництво прагнуло не лише подавити кримськотатарський національний рух, а й підняти економіку однієї з найвідсталіших в економічному плані союзних республік.

Підписана Й. Сталіним постанова лише санкціонувала ті дії, які проводили місцеві органи політичного та радянського керівництва, спецслужби. Щоб переконатися в цьому достатньо ознайомитися з доповідною запискою Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Л. Берії від 7 травня 1944 року. Цитуємо: «Підготовчу роботу по операції вважали б за можливе закінчити до 18-20 травня, а всю операцію до 25 травня.

Для забезпечення зазначеної операції вважаю за необхідне:

1. Виділити в наше розпорядження 2000 вантажівок, 1500 тонн автобензину приблизно до 15 травня;

2. Для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників господарських органів наркомзему, наркомзагу, наркомм'ясомолпрому, наркомхарчопрому [...]»¹⁴.

Операція з депортації кримських татар проводилась з дивовижною «блискавичністю». Вже 20 травня 1944 року І.Серов та Б.Кобулов доповіли наркомуну внутрішніх справ СРСР Л. Берії про її конкретні результати: «Цим доповідаємо, що згідно з Вашими вказівками 18 травня ц.р. операція по виселенню кримських татар закінчена сьогодні, 20 травня, о 16 годині. Виселено всього 180014 чол., завантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони чисельністю 173287 чол. Відправлені до місць призначення. Останні 4 ешелони були також відправленні сьогодні.

Крім того, райвоєнком Криму мобілізував 6 тис. татар призовного віку, які за нарядами Главупраформа Червоної Армії направлені в міста Гур'їв, Рибинськ та Куйбишев.

З числа направлених за Вашою вказівкою в розпорядження тресту «Московвугілля» 8 тис. чоловік спецконтингенту, 5 тис. чол. також складають татари.

Таким чином, з Кримської АРСР вивезено 191044 осіб татарської національності.

В ході виселення татар заарештовано антирадянських елементів 1137 чол., а всього за час операції 5989 чол...»¹⁵

Навіть вказана в офіційних документах статистика щодо депортації татар попри все викликає сумнів у цілому ряду дослідників, зокрема у А. Наберухіна¹⁶. Він активно полемізував із тими хто твердив, що депортація кримських татар пройшла «відносно спокійно й організовано», і не призвела до численних людських втрат, як це мало місце з іншими депортованими народами. За підрахунками А. Наберухіна, смертність під час перевезення кримських татар з Криму до Узбекистану складала не 191, як подавалось в офіційній звітності, а 7889 смертельних випадків. З'ясовуючи свою точку зору, науковець писав: «Остання цифра – 191 чол. – була, найімовірніше, штучно «вирахована» облі-

ковцями з НКВС чи НКДБ, як одна тисячна (0,1%) від офіційного числа всіх завантажених на залізничних станціях Криму – 191044 чоловік. Насправді ж людські втрати становили не менш як 4,1% (7,889 від 191044), тобто в офіційній, навіть закритій статистиці, вони були зменшені принаймні в 40 разів.

Про те, як проходила операція з масової депортації кримських татар довідуємося зі свідчень очевидців тих страшних для кримськотатарського народу подій.

– Сабри Аметович Афузов, ветеран війни і праці: «Війна застала мене в Севастополі, де я після закінчення в 1938 році школи фабрично-заводського навчання працював слюсарем по судноремонту на заводі № 201. Ми ремонтували бойові кораблі Чорноморського флоту. В перший день війни нас бомбили, і ці бомбардування ворога переслідували нас і в Севастополі і в Туапсе, куди нас перебазували в 1942 році. Але, не зважаючи ні на що, ми продовжували свою роботу і повертали до життя пошкоджені ворогом кораблі, не кидаючи свого робочого місця під бомбами і зливами з повітря кулеметними чергами. Так продовжувалось дні, тижні і місяці. І раптом 14 липня 1942 року, під час роботи, до мене підходять троє в цивільному і говорять: – Збирайся. «На моє здивування: – Куди? отримую відповідь: Не твоя справа, питань не задавати».

«... Привели мене на залізничну станцію. Там, в стороні від вокзалу, під збройною охороною знаходилось вже значне число людей неросійської національності. Серед них було чимало кримських татар. Завантажили нас у вантажні вагони, і поїзд вирушив в дорогу. Куди і навіщо везуть? Конвоїри мовчать, з нами в розмови не вступають. Лише через деякий час, один з конвойних командирів довірливо нам повідомляє: вам, кримським татарам та іншим малим народностям не довіряють, бояться, що ви перейдете на сторону ворога і тому відправляють далі в глиб країни»¹⁷.

– Протакова Тамара Сергіївна: «Я народилася від змішаного шлюбу. Мати – кримська татарка, батько росіянин. Батько і двоє моїх зведених братів воювали на фронті, а нам з матір'ю належало випробувати сором і гіркоту приналежності до нації «зрадників Батьківщини» – кримськотатарського народу. На світанку 18 травня 1944 року нас розбудив грюкіт у двері. Троє озброєних солдатів наказали нам швидко зібратися для виїзду. Перелякана мати вирішила, що нас повезуть на розстріл, як німці розстрілювали євреїв. Вона мовчки взяла мене за руку і, не збираючи ніяких речей, пішла до виходу. На щастя, нам зустрілися добрі конвоїри. Вони пояснили: вас виселяють, шлях буде неблизьким, беріть з собою все, що можете захопити.

До самої смерті не забути мені почуття приниження, коли нас, як стадо тварин, заштовхали в товарні вагони і довгі дні і ночі везли затравлених, завошивлених, голодних. Люди вмирали. На коротких зупинках солдати викидали трупи з вагонів. Ховати було ніколи. Паровоз давав гудок і ешелон рухався далі»¹⁸;

– Чалбаш Емір Хусейн, полковник авіації у відставці: «20 травня 1944 року, цей день врізався мені в пам'ять назавжди. Ми, 12 екіпажів, на Ла-5 та Як-9 вилетіли на фронт в 17-ту Повітряну армію для стажування. Перша посадка бу-

ла в Харкові. Бензином нас заправили, а масло довелося чекати. Користуючись затримкою, я розшукав місце служби свого старшого двоюрідного брата Чалбаша Сент Халіла, танкіста, але виявилось, що він вилетів додому в Крим. Увечері того ж дня брат повернувся і ми з ним зустрілися. Його розповідь, буквально, потрясла мене. Рідне село – Шума, Алуштинського району, було абсолютно пустим. Людей не було, і лише по дворах бродили без догляду домашні тварини. Всіх жителів села – кримських татар незадовго до цього, в ніч з 17 на 18 травня, змусили швидко залишити свої оселі і, не дозволивши взяти з собою нічого, хто в чому по літньому одягнений, посадили у вантажівки, на залізничній станції пересадили в ешелони і відправили в заслання. Це були в основному старики, жінки і діти. Я летів на фронт і з біллю думав: в чому могли бути винними мої і моїх земляків малолітні браття, сестри, старі матері? За що був так жорстоко покараний весь народ? Відповіді я не знайшов...»¹⁹.

Отже, цілком очевидно, що яскраві і нічим не приховані свідчення очевидців справляють сильне враження, значною мірою доповнюють ті офіційні документи, котрі оприлюднені сучасними дослідниками. У зв'язку з цим заслуговує на увагу ініціатива Всеукраїнської спілки краєзнавців по збору спогадів очевидців тих трагічних подій, що мали місце в травні 1944 року. Знайомлячись з запропонованою програмою, можна твердити, що в більшості своїй вона позбавлена заідеологізованості і заангажованості, є спрямованою на відтворення історичної правди і справедливості стосовно кримськотатарського народу, його минулого і сьогодення²⁰.

Примітки:

¹ Большая советская энциклопедия. – Т. 35. – М.: [б. и.], 1937. – С. 308.

² Диментьев И. Об одном из уроков крымской истории / И. Диментьев // Крымская правда. – 2002. – 4 января. – С. 2.

³ Там само.

⁴ Омельчук Д. Политические репрессии в Крыму / Д. Омельчук, М. Акулов – Симферополь: [б. и.], 2003. – 205 с.

⁵ Литвин Д. А. Крым в XX веке. – Москва-Симферополь: Фонд развития экономических и гуманитарных связей «Москва-Крым», 2002. – 234 с.

⁶ Пихалов И. Депортация крымских татар / И. Пихалов // Спецназ России. – 2002. – № 3. – С. 13-18.

⁷ Щербаков А. А. Летчики, самолеты, испытания / А. А. Щербаков – Москва: Политиздат, 1988. – С.89.

⁸ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева – М.: Весть, 1992. – С.56.

⁹ Бобков А. Кримсько-татарські формування у складі збройних сил Третього рейху / А. Бобков, М. Царенко // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 44-51.

¹⁰ Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С. 34.

¹¹ Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. – Т. 2. – М., 1992. – С. 42-43.

¹² Там само. – С. 43.

¹³ Там само. – С. 44-46.

¹⁴ Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: документы, факты, комментарии. – М.: Дружба народов, 1992. – С. 133-134.

¹⁵ Там само. – С. 138-139.

¹⁶ Наберухін А. І. 1944 рік: детатаризація Криму / А. І. Наберухін // Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 10.

¹⁷ Афузов С. А. Долгие годы унижений / С. А. Афузов // Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 323-324.

¹⁸ Протасова Т. С. Допоможет нам Аллах / Т. С. Протасова // Кримські татари 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 320.

¹⁹ Чалбаш Е. У. Как я узнал об этом / Е. У. Чалбаш // Кримські татари 1944–1944 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 327.

²⁰ Науковий архів Всеукраїнської спілки краєзнавців. – Ф. 1, оп. 1., спр. 97. – Арк. 59-61.

Volodymyr Adamovskii. The deportation of the Crimean population: the reasons and conditions. *The article highlights the conditions that contributed to the decision on deportation from the territory of the Tatars of Crimea. In a way it was promoted russification of the Crimea, which has led to discontent among Crimean Tatars and distribution collaborationist sentiment among the population. At the same time, ignored the facts of the appearance of anti-Soviet sentiments among the other peoples who inhabited Crimea.*

The article highlights the reasons for deportation, among which are the basic cleaning of the Crimea by traitors, collaborators of the German fascist invaders and anti-Soviet elements.

It illuminates the fact of violent actions against the Crimean Tatars without legal grounds, but only on the basis of regulations – decisions, orders. Evidence of this is the adoption in the second half of the twentieth century. legislation, for the rehabilitation of illegally evicted, displaced and deported peoples, the restoration of their rights.

Key words: *deportation, expulsion, resettlement of Crimean Tatars, the traitors, the population, rehabilitation.*

Отримано 13.10.2016 р.